

**Юрій Бондаренко,
доктор педагогічних наук,
професор Ніжинського державного
університету імені Миколи Гоголя**

Аналіз художньо-історичних творів з оприявненими міфологічними структурами

Останнім часом помітно активізувалась увага вчених до міфологічного аналізу художніх творів. Це закономірно в контексті сучасних методологій, які збагатили вітчизняну гуманітарну сферу. Багато дослідників (А.Гурдуз, Н.Гладка, Т.Литвиненко, М.Моклиця, О.Слоньовська, Я.Поліщук та ін.) у той чи той спосіб звертають погляд на міфологічну складову літератури, акцентують необхідність її вивчати. Проте в наукових пошуках поки що переважає літературознавчий вимір. Методичний аспект проблеми розробляється не достатньо, що стає на перешкоді більш активному впровадженню міфологічного аналізу в шкільну практику.

Продуктивним полем для розробки й апробації міфологічного аналізу на уроках української літератури є твори історіософського звучання. Вони часто виникають на основі запозичених міфологічних сюжетів, які можуть бути оприявненими в тексті або ж ні, але в більшості випадків допомагають реалізувати філософсько-історичне спрямування матеріалу. Це зумовлено тим, що “міфологія в силу своєї споконвічної символічності виявилася зручною мовою для опису вічних моделей особистої і суспільної поведінки, сутнісних законів соціального і природного космосу”¹, які кожен письменник розуміє індивідуально, виходячи із власного історичного світогляду. Ще в ХІХ столітті німецький вчений В.Вундт вказував: міфологія може виконувати законодавчу роль в осмисленні явищ і процесів людського соціуму. Він стверджував: “...Закони, дані нам об’єктивно в мові, міфах і

¹ Лотман Ю., Минц З., Мелетинский Е. Литература и миф // Мифы народов мира. Энциклопедия. Т.2. – С.62.

звичаях...” необхідно пояснювати в “явищах суспільного життя” і “на різних рівнях культури”².

На уроках літератури є всі можливості для реалізації вказаного спрямування. Адже “аналіз будь-якого витвору мистецтва слова в діахронічному, ретроспективному аспекті обов’язково виявляє залишки архаїчного міфу. У наш час вже не підлягає сумніву, що первісний міф як світоглядна система, реалізована через певні образи, – це своєрідний депозитарій мотивів, сюжетних та образних схем”³.

У літературному тексті роль міфа не однорідна. Проте в будь-якому разі до нього треба ставитися не як до окремого “тексту в тексті”, а як до “тексту-коду”, привнесеного автором у художній матеріал для збільшення семантичного потенціалу. Якісне прочитання художньо-історичних творів з міфологічною структурою можливе лише тоді, коли є розуміння: “текст – це механізм, утворений як система різних семіотичних просторів, у континуумі яких циркулює деяке вихідне повідомлення. Він постає перед нами не як маніфестація якої-небудь однієї мови – для його утворення потрібно принаймні дві мови”⁴. У нашому випадку: перша – мова використаного міфа, друга – мова самого автора. У точках їх дотику народжуються філософсько-історичні значення (“вихідні повідомлення”), які в результаті йдуть до читача.

Під оприявленою формою ми розуміємо таке розташування міфологічних структур в художньому тексті, коли письменник усвідомлено і цілеспрямовано закладає їх у площину твору як змістові елементи, що можуть бути виражені у вигляді:

- 1) окремої оповідної частини твору (міфи про богиню Морану і князя велетнів у “Захарі Беркуті” І.Франка, про вогняного меча у романі “Меч Арея” І.Білика);

² Вундт В. Проблемы психологии народов. – СПб.: Питер, 2001. – С.93-94.

³ Саяпіна Т. Роман В.Винниченка “Лепрозорій”: міфо-ритуальний аспект морфології образів // Винниченкознавчі зошити. Випуск перший. – Ніжин: Видавництво НДПУ ім. М.Гоголя, 2003. – С.105.

⁴ Лотман Ю. Текст у тексті // Антологія світової літературно-критичної думки ХХ ст. – Львів: Літопис, 1996. – С.432.

- 2) змістової основи, на якій формується увесь текст (“Енеїда” І.Котляревського, “Мойсей” І.Франка);
- 3) різноманітних паралелей між зображеним у творі й конкретними міфами, встановлення між ними аналогій, насичення літературного твору міфопоетичними деталями (з життям і стражданнями Ісуса Христа в “Саді Гетсиманському” Івана Багряного).

Усе сказане стосується не тільки міфів у класичному їх варіанті, але й легенд, переказів, мандрівних сюжетів, які також можуть виконувати роль міфологічної структури літературного тексту. Словеснику треба розуміти, що “міф завжди є прецедентом і зразком не тільки для людських дій ..., але й у відношенні до долі людини в цілому; більше того, міф – це прецедент, модель для всіх видів і форм буття”⁵. Він виконує роль своєрідного історичного архетипу – прообразу дійсності, яку письменник намагається узагальнити художніми засобами. Його “...сакральний час має свій “початок” в історії; “початок” цей збігається з тим моментом, коли божество творить чи організовує світ, коли предок чи культурний герой встановлює прообраз якої-небудь діяльності”⁶.

Проте вказаний підхід не варто абсолютизувати. Запозичений міфологічний сюжет не тільки може виступати визначальним чинником в художній концепції літературного твору, впливати на всю його побудову, ідейно-тематичну площину, але й часто модифікується автором, прирощується новими значеннями, у тому числі й історіософськими, чи структурними компонентами.

Отже, загальну схему аналізу творів історіософського змісту з оприявненими міфологічними структурами бачимо такою:

- 1.Виявлення, який саме міф презентований в літературному матеріалі, що вивчається, яким чином це зроблено.

⁵ Элиаде М. Трактат по истории религии. Т. II. – СПб.: Алетея, 2000. – С.334.

⁶ Элиаде М. Там само. – С.298.

2. Аналіз структурних елементів задіяного у творі міфа, його історіософського потенціалу.

3.З'ясування впливу структурно-сислової системи міфа на всі елементи художньо-історичної концепції літературного твору.

4.Дослідження авторських конотацій, прирощених в літературному тексті до значень, запозичених з міфа, визначення художнього надзавдання письменника, історичної ідеї, що реалізована у такий спосіб.

Перший етап у роботі школярів – віднаходження у тексті всіх прикладів презентації обраного автором міфа, визначення, як саме він представлений у творі. При цьому треба брати до уваги міфологічні сюжети-історії та способи їх розгортання, різні варіанти бінарних опозицій, типологічні риси та символічні дії міфологічних персонажів, просторово-часові властивості міфа.

Дослідники міфології розглядають наявні в ній історії як зразкові сюжети для всіх видів буття світу й особи в ньому. Це свого роду матриця, на якій виростала дійсність із точки зору первісної людини, наділеної міфологічною свідомістю. Із подібною метою міфи задіюються і в художньо-історичних творах. Розглянувши сюжетні ходи використаного письменником міфа (легенди, переказу, притчі), школярі одержують стартові знання, які дозволяють осмислювати його авторські модифікації.

Якщо міф (або стилізація під нього) залучений до твору як окремий змістовий фрагмент, хоча це буває дуже рідко, з його дослідження варто розпочинати аналіз літературного тексту. Він стає своєрідною опорною точкою в осмисленні матеріалу.

Проте в більшості випадків у будові літературного тексту цього не спостерігаємо. Тому вчитель називає учням або вони визначають самі (за спроможністю) використаний письменником міфологічний сюжет. Відбувається його опрацювання: читання, переказування, аналіз. Корисну роль виконує складання сюжетних планів, оскільки дозволяє чітко зафіксувати етапи розгортання міфологічної фабули. Аналогічну роботу

проводимо і з сюжетом літературного твору. Після цього учні здійснюють зіставлення на основі таких запитань:

Яким чином розвивається дія в міфі та яким чином – у літературно-історичному творі? Повним чи частковим є накладання сюжетних елементів?

Які сюжетні елементи міфа залишилися незмінними в літературному тексті? Чому? Як саме вони виражені?

Чи відбулася в художньо-історичному творі трансформація сюжетних елементів міфа? Яким чином? Для чого це зроблено?

Назвіть нові сюжетні елементи, що з'явилися. Які історичні ідеї виражені з їх допомогою? Розкрийте зміст.

Поясніть, які історичні погляди висловив письменник з допомогою такого використання міфологічного сюжету.

Так, існує велика різниця між сюжетом поеми І.Франка “Мойсей” і її біблійною першоосновою. Поет використовує тільки ті складові, які можуть бути продуктивними для вираження авторської художньо-історичної ідеї. Він відсік зайве, увів нові події, ходи, місцями видозмінив старі. У результаті історія Мойсея і народу Ізраїлевого стала алюзією на долю українців. Школярі опановують концепцію вітчизняної історії, створену Франком, досліджуючи всі авторські модифікації сюжету біблійної легенди.

У тих випадках, коли письменники прагнуть змальовувати не тільки образи конкретних епох, але й осмислювати надісторичні виміри дійсності, вони можуть нарощувати навколо використаного міфа декілька змістових площин, розширюючи часові рамки зображеного від мінімальних до максимальних меж. Зокрема, це спостерігаємо в повісті І.Франка “Захар Беркут”. У ній чітко окреслений міфологічний центр, який виступає системоутворювальним чинником для змістової структури твору, – розказана Максимом беркутом легенда про богиню смерті Морану та “животворного царя велетнів”. Сама номінація фантастичних персонажів розкриває ідейно-тематичний задум письменника: він змальовує боротьбу між життям і смертю за панування над конкретною територією. Простір протистояння

значно розширюється протягом оповіді. Спочатку це тухольська "кітловина", Карпатські гори, далі – Київська Русь, ще далі – Україна в надчасовому вимірі. У кожному випадку життя і смерть уособлені в протиставлених силах: тухольцях і загоні Бурунди, народі Київської Русі й татаро-монгольських поневолювачах, українцях і абстрактно окреслених чужинцях.

Наведеними фактами історичний міфологізм повісті "Захар Беркут" не обмежується. Є підстави вважати, що легенда кардинально впливає на формування змісту всього твору. Уже в першому її реченні ("Давно те, дуже давно діялося, ще коли велетні жили в наших горах") І.Франко іде за класичним зразком міфотворення, шукаючи в первісних часах витoki пізніших процесів. Він створює міфологічний код, яким запрограмує всю повість, вивершить змальовані події в цілісну картину, в якій прочитується авторське бачення національно-історичних перспектив України. Перед читачами вимальовується фантастичний терен смерті, поданий у вигляді залятого озера, що несе всьому живому загибель. Патронат Морани увічніює таке становище. Отож наявна висхідна точка – з неї починає рух сюжет легенди. Виявляється, трагічну дійсність можна змінювати. Цар велетнів, розбивши своїм молотом стіну і випустивши з озера мертву воду, спричиняє метаморфозу в природі. "Ціла околиця раптом ожила; дно озера зробилося плодючою долиною і зазеленілося буйними травами і цвітами". Можливість зміни на краще – один із наріжних каменів у погляді І.Франка на українську історію. І хоча цар велетнів перетворений Мораною на камінь, оптимістичне начало в легенді переважає.

Вказаний міфологічний алгоритм реалізований в усіх змістових компонентах повісті. Тому схема аналізу повинна набирати такого варіанту:

1. Осмислення використаного автором історичного міфа.
2. Почергова робота з усіма часо-просторовими рівнями змістової площини літературного тексту: простеження впливу вибраного письменником міфа на історичну проблематику, сюжет, композицію, систему персонажів, мову в межах кожного з них.

3. Узагальнення авторської ідеї історії, реалізованої в усьому творі.

На жаль, повість “Захар Беркут” вивчається у середніх класах, де учні в силу вікових можливостей ще не готові виявляти її історіософський та міфологічний потенціал. Очевидно, що місце твору у програмі для старших класів.

У контексті міфологічного аналізу важливе місце посідає і характеристика образів-персонажів літературного твору. Вони здебільшого змодельовані за типом міфологічних героїв, що взяті за основу, тобто є носіями незначної кількості (або й однієї) властивостей, які генеалогічно виходять з рис-домінант міфологічного прообразу.

Учитель та школярі визначають домінанти міфологічного героя, після чого проводять спостереження над тим:

як саме вони реалізовані в психологічному портреті літературного персонажа-відповідника, в усіх словесних засобах його художнього моделювання;

яким чином зумовили організацію поведінки, міжсуб’єктних зв’язків літературного героя;

який вплив мали на розгортання й вирішення історичної проблематики твору, на способи втілення історичної ідеї автора;

чим відрізняється персонаж від свого міфологічного прототипу і як це вплинуло на історичну концепцію літературного матеріалу.

Так, у романі Івана Багряного “Сад Гетсиманський” школярам не важко виділити декілька пар за схемою “міфологічний персонаж + літературний герой-відповідник”: Ісус Христос і Андрій Чумак, мучителі Христа і мучителі Андрія Чумака, сусід-священик і Юда та ін. У комплексі з аналізом сюжету перехресна характеристика літературних та міфологічних персонажів, проведення між ними відповідних паралелей дозволяє учням побачити екзистенційно-міфологічну модель української історії ХХ століття, реалізовану Іваном Багряним.

Вказана характеристика відбувається на основі завдань і запитань, що допомагають учням усвідомити спільне й відмінне в міфологічних та літературних героях:

Назвіть ключові події в житті й долі Ісуса Христа. Виконайте аналогічне дослідження щодо життя й долі головного героя роману Івана Багряного “Сад Гетсиманський”. Визначте спільні та відмінні моменти.

Що є головною метою для Ісуса Христа, а що – для Андрія Чумака? Зачитайте відповідні фрагменти текстів.

Порівняйте повчальний зміст бесід Андрія Чумака з іншими в’язнями та проповідями Ісуса.

Назвіть мучителів першого та другого. Які цілі та мотиви їхньої поведінки?

Кого в романі “Сад Гетсиманський” визначено героями-відповідниками таким біблійним персонажам, як Юда, Петро? Проведіть зіставлення між літературними та біблійними героями.

Яким чином змальована пересічна людина, її страждання і переживання у Біблії і яким – в романі Івана Багряного? Що її турбує чи тривожить?

Дайте оцінку історичній добі, зображеній в Новому Заповіті, та епосі ХХ століття, змальованій в романі “Сад Гетсиманський”. Чому Іван Багряний використав біблійний образ у назві свого твору? Що нового вносить письменник у змалювання картин історичної дійсності, порівняно з міфологічною першоосновою?

Безперечно, для означеної роботи школярі повинні знати не тільки зміст роману Івана Багряного, але й Нового Заповіту. Тільки в такому випадку вони бачать, яким чином міфологічна складова задіяна в романі і що до неї письменник прирощує нові значення, які дозволяють реалізувати екзистенціальну концепцію української історії ХХ століття.

Крім того, в системах персонажів міфологічних сюжетів досить часто реалізований принцип бінарної опозиції, в підтексті якої лежить

протиставлення понять “життя” і “смерть” в найширшому їх розумінні. Не рідко письменники запозичують вказаний принцип з метою висловлення власних філософсько-історичних поглядів. І навіть у тих випадках, коли в міфологічній першооснові бінарна опозиція чітко не виражена або не має історіософського змісту, художники слова намагаються її поглиблювати і надавати відповідного звучання. Адже “у генетичному плані ці образи (міфологічні – Ю.Б.) діахронічні і значною мірою поліфункціональні”⁷, що відкриває шлях до їх трансформації і надає можливості для різноманітного семантичного перебарвлення.

Скажімо, легенда про Марусю Чурай у її первісному вигляді включає в себе лише одне протиставлення – головної героїні і Галі Вишняківни як претенденток на любов Григорія Бобренка. Л.Костенко перетворює любовну колізію в авторську міфопоетичну систему з історіософськими акцентами, де опозиційні елементи є способом протиставлення різних типів поведінки людини в суспільно-історичному часі і просторі України:

“Хто за Богдана, хто за короля”;

“Домарики, така у вас і смерть...А запорожці люди без круть-верть”;

“Що хто там здався, тільки той і вижив.

А батько ж наш, він здатися не міг”;

“А він Бобренко. Він же не Чурай”;

“Наш батько – з тих, що умирали перші.

А Гриць Бобренко – з тих, що хочуть жить”.

Ці та подібні поетичні вислови традиційно аналізуються крізь призму опозиційності сказаних сенсів. Проте мало хто замислюється, що вони є, з

⁷ Давидюк В. Українська міфологічна легенда. – Львів: Світ, 1992. – С.168.

одного боку, історіософськими сентенціями, але з іншого – способом поглиблення міфологізму народної легенди про Марусю Чурай, у тому числі й постаті головної героїні. До такого висновку школярі приходять тільки в процесі зіставлення системи персонажів з роману Л.Костенко та його фольклорної першооснови і, зокрема, бінарних опозицій, які існують в межах першого та другого явища.

Із цього випливає методичний результат: увага до бінарних протиставлень дозволяє учням побачити позицію письменника у розмежуванні ним історично прийнятних та історично неприйнятних моментів, що постають в образах міфологічного походження та їх композиційному структуруванні відносно міфоісторичної концепції літературного тексту.

Побудова системи персонажів літературного твору набирає філософсько-історичного спрямування ще в один спосіб. Використаний міфологічний сюжет допомагає автору виділити героя, що несе в собі важливу історичну ідею, із соціального середовища або й протиставити йому. Еней І.Котляревського, Захар Беркут і Мойсей І.Франка, Маруся Чурай Л.Костенко та інші персонажі завдяки міфологічній природі набирають суттєвої властивості: вони позиціоновані в літературному тексті як центральні художні суб'єкти, що несуть вироблену письменником історичну ідею, а в ряді випадків (хоча й не завжди) уособлюють бунт автора проти історичної ситуації, яка не влаштовує. “Героєм персонаж первісного міфа мусив бути, щоб одважитися на вчинок, на мужність, протиставити себе усім іншим, на відміну від своїх одноплеменців, які не могли уявляти себе поза натовпом, не могли уявляти себе інакше, аніж часткою маси”⁸.

Саме тому під час вивчення більшості творів вказаного типу окремим напрямком роботи є осмислення художньо-історичної функції персонажів, а особливо – центральних. Важливо з'ясувати, яке надзавдання виконує герой у первісному міфологічному сюжеті, а яке – в літературному тексті. Виявлена

⁸ Поліщук Я. Міфологічний горизонт українського модернізму. – Івано-Франківськ: Лілея-НВ, 2002. – С.107.

різниця демонструє учням роботу історіософського мислення письменника, характер трансформації міфологічного героя до рівня вираження історичних поглядів митця.

Отже, щоб провести аналіз художньо-історичних творів з оприявленою міфологічною будовою, необхідно застосовувати відповідний їй підхід, який передбачає, що будь-яка “структура складається з функцій, а функції утворюють структуру”⁹. Комплексне дослідження першого і другого явища дозволяє збагнути історичну ідею автора, висловлену ним із допомогою використаних міфологічних сюжетів.

⁹ Тодоров Ц. Поняття літератури та інші есе. – К.: Вид. дім “Кієво-Могилянська академія”, 2006. – С.7.